

UČBENIKI V POSTSOCIALISTIČNIH DRŽAVAH: NASTAVKI ZA PRIMERJALNO ANALIZO

Miha Kovač
Mojca Kovač Šebart

Pridobljeno: 29.08.2004 – Sprejeto: 10.10.2004

Izvirni znanstveni članek
UDK 371.671.1:655.41:330.342.14-15

Izvleček

Članek uvodoma analizira ključne lastnosti knjige kot tiskanega medija in opozarja na njeno dvojno naravo: njena »fizična« eksistenca je praviloma vezana na delovanje tržnih mehanizmov, medtem ko s svojo vsebino knjiga praviloma posega v kulturno, izobraževalno ali znanstveno sfero, za katere vsaj v kontinentalni Evropi velja, da naj ne bi bile podvržene neposrednemu delovanju tržnih mehanizmov. Članek postavlja tezo, da ostaja ta dvojna narava knjige in z njo vpliv delovanja tržnih mehanizmov na organizacijo znanja v knjižnem formatu neraziskano področje. Še bolj neraziskano področje so učbeniki, ki veljajo tako med pedagogi kot raziskovalci knjige za efemerno področje. Zato se raziskovanje modelov izdajanja učbenikov postavlja v presečišču treh slepih peg sodobnih družboslovnih in humanističnih ved, ki jih namesto resnih analitičnih modelov obvladuje prepričanje o samoumevni organiziranosti področja. Članek skozi primerjalno analizo modelov izdajanja učbenikov v malih tranzicijskih in razvitih državah pokaže, da je ta samoumevnost vedno kulturno naddoločena. Ob tem skuša tudi razvojno primerjati različne modele oskrbe z učbeniki in na tej podlagi izdelati nekaj možnih scenarijev razvoja oskrbe z učbeniki v slovenskem prostoru.

Ključne besede: učbeniki, organizacija znanja, knjižni trg, vzgoja, izobraževanje, poučevanje, učenje, tranzicijske države

KOVAČ, Miha; KOVAČ ŠEBART, Mojca: Textbooks in transitional countries: Towards a methodology for comparative analysis. Knjižnica, Ljubljana, 48(2004)3, str. 7-31

Abstract

In its first part, the paper analyses the ambiguous nature of the book as a medium: its physical production and its distribution to the end user takes place on a market basis; on the other hand, its content is predominantly consumed in a sector that was at least in the continental Europe traditionally considered as public and non-profit making. This ambiguous nature of the book and with it the impact of the market on the organization of knowledge in book format remains a dark spot in contemporary book research. On the other hand, textbooks are considered as ephemera both in contemporary education and book studies. Therefore, research on textbooks publishing models could be considered as a blind-spot of contemporary social studies. As a consequence, in the majority of European countries, textbook publishing and the organization of the textbook market are considered as self-evident. Throughout a comparative analysis of textbook publishing models in small transitional and developed countries, the paper points out that this self-evident organization of the textbook market is always culturally determined. In its final part, the paper compares different models of textbook publishing and outlines the scenarios for the development of the Slovene textbook market.

Key words: textbooks, organization of knowledge, book market, education, teaching, learning, transition countries

1 Uvod

Tiskana knjiga je, odkar obstaja, medij z dvojno eksistenco: po eni strani s svojo umetniško, religiozno, znanstveno ali zgolj poljudno in zabavno vsebino praviloma posega v sfero, ki v zahodni kulturni tradiciji velja za vzdignjeno nad banalnost vsakdanjih tržnih razmerij, po drugi strani pa je kot fizični izdelek knjiga nedvomno tržni predmet, ki od avtorja do bralca prek založnika, tiskarja in knjigotržca potuje s pomočjo mehanizmov ponudbe in povpraševanja. Če je torej sama vsebina knjige nematerialna kulturna dobrina, je njen tradicionalni materialni nosilec (potiskan, med platnice zvezan papir) tržni predmet *par excellence* – in tako je že od samih začetkov tiska naprej, saj je v Evropi že tisk prve knjige, Gutenbergovega Svetega pisma, zaznamoval sodni spor o delitvi dobička, v katerem sta si nasproti stala Johan Gutenberg kot izumitelj tiska s premičnimi črkami ter Joachim Fust kot investitor v Gutenbergovo tiskarsko delavnico. Značilno za ta spor je dvoje: ohranjeni sodni spis o njem je neprecenljiv dokument o tem, kako je bil tisk sploh izumljen, hkrati pa nas dejstvo, da se je v tem sporu že davnega leta 1455 sodišče postavilo na stran investitorja, ne pa izumitelja, zelo jasno opozarja, da je že ob rojstvu tiska za samo delovanje založniškega

procesa za ključno veljalo investiranje denarja v posamezen knjižni projekt (več o tem glej Kapr, 1996, str. 158-200). Skratka, tiskarji in založniki so že od Gutenbergovih časov naprej izdajali in tiskali knjige zato, da bi z njimi služili: še več, mnogi med njimi so sloveli kot neizobraženi in pohlepni ljudje brez okusa, ki so kot taki s svojo pojavo v očeh sodobnikov predstavljali pravo antitezo vsebinam, ki so jih izdajali v knjižni obliki (več o tem glej Feather, 1988; Kovač, 1997).

Čeprav je raziskovanje knjige, knjižnega založništva in avtorstva razmeroma mlada znanstvena disciplina (prim.: Darnton, 1991), je vendarle zanimivo, kako malo raziskovalne pozornosti je bilo namenjene tej tržno-netržni dvojnosti knjige kot medija ter njenemu vplivu na organizacijo, posredno pa tudi na samo vsebino knjižnih besedil. Pa vendar ta vpliv nedvomno obstaja in je že v prvih stoletjih tiska še posebej očiten pri tistih knjižnih vsebinah, ki jih danes razvrščamo na področje znanosti, poljudne znanosti in kartografije. Tako je denimo po mnenju E. Eisenstein že sam izum tiska in pojav knjižnega založništva v zgodnjem novem veku drastično povečal količino informacij v obtoku in pomembno spremenil način dostopanja do njih: če so v srednjem veku izobraženci morali potovati od ene samostanske knjižnice do druge in s prepisovanjem skrbeti za ohranjanje besedil, so sto let po Gutenbergovem izumu lahko sedeli v svojih knjižnicah in – namesto da bi potovali in prepisovali - brali in razmišljali. Še malce bolj shematično povedano, novi vek se od srednjega loči tudi po tem, da informacije v knjižnem formatu do njihovih uporabnikov prinašajo založniki, gnani s profitnim motivom, ki so za povrh poskrbeli tudi za orodja (kot so knjižni katalogi, kolofoni, indeksi, paginacije in naslovne strani), ki omogočajo lažje iskanje in navigacijo v tako rojeni »Gutenbergovi galaksiji« – in to ne zato, ker bi zaradi nevtralnega, znanstvenega interesa založniki želeli klasificirati znanje, ampak zaradi tega, ker je bilo tako urejeno znanje uporabniku bolj prijazno in ga je bilo kot takega možno lažje tržiti (več o tem: Eisenstein, 1979).

Ta na novo odkrita možnost, širiti posamezno besedilo v poljubnem številu identičnih izvodov na tržnih osnovah, je imela v evropski civilizaciji daljnosežne kulturne, socialne in družbene posledice. Tako denimo Burke in Briggs (več o tem: 2003) ugotavljata, da je izum tiska in njegovo naglo širjenje po zgodnji novoveški Evropi pomembno prispeval k standardizaciji vernakularnih jezikov, oziroma k njihovi pretvorbi v nacionalne knjižne jezike, Anderson (prim.: 1976; 2002) pa je precej pred njima opozarjal, da je možnost brati isto besedilo v poljubnem številu identičnih kopij začela vzpostavljati zamišljene skupnosti bralcev, ki so si delili podobno jezikovno, kulturno, informacijsko in politično izkušnjo, iz katerih so se začele oblikovati nacionalne skupnosti.

Te pomembne sociološke, kulturne in intelektualne spremembe so seveda še kako vplivale tudi na samo organizacijo znanja v knjižnem formatu: če je bil koncept *septem artes liberales* ključnega pomena za klasifikacijo znanja v srednjeveških in zgodnjih novoveških knjižnicah, ter v prvih enciklopedijah, ki so jih uporabljali

kot učbenike na prvih evropskih univerzah, postane količina znanja že dve stoletji po izumu tiska tako velika, da ta srednjeveški *ordo librorum* dobesedno raznese – in začnejo namesto njega v pomanjkanju boljšega sistema tako v knjižnicah kot v enciklopedijah v drugi polovici 17. stoletja uporabljati abecedno klasifikacijo, ki se ohrani vse do danes (prim.: Burke 2002). K čemur velja dodati še to, da je konkurenčni boj med založniki in tiskarji zemljevidov te silil k vedno novemu in novemu zbiranju podatkov in k iskanju vedno bolj učinkovitih kartografskih projekcij in tiskarskih tehnik, s katerimi so skušali premagati svoje tekmece na trgu kartografskih materialov. Za povrh je bila tudi sama vsebina prvih zemljevidov tržno naddoločena, saj so z njimi poskušali zadostiti predvsem potrebam angleških, nizozemskih, francoskih, španskih, benečanskih in drugih trgovcev, ki so odhajali na poti v Afriko in Indijo.

Skratka, lahko zapišemo, da je bil eden od generatorjev naraščanja znanja v zgodnji novoveški evropski civilizaciji tržni boj med založniki, s čimer so tržni mehanizmi posredno vplivali tudi na način organizacije znanja v knjižnem formatu. Podobne paralele bi lahko iskali v vseh zgodovinskih obdobjih, tudi v sodobnosti, ko se denimo mehko vezana knjiga spremeni v blago množične potrošnje in začnejo temu dejstvu knjigotržci prilagajati svoj prodajni portfolijo, založniki pa določene vsebinske standarde (prim.: Feather, 1988; Hemmungs-Wirten, 2002).

Kot rečeno že uvodoma, ostaja to posredno razmerje med trgom in organizacijo znanja in informacij v knjižnem formatu tako v zgodovini kot v sodobnih družbah razmeroma neraziskano področje. Podobno neraziskano področje so učbeniki, ki med raziskovalci knjige veljajo za efemerno področje, ki kot tako ostaja zunaj njihovega večinskega zanimanja. Še več: ne glede na to, da se nanje veže pomemben del izobraževalnega procesa, ostajajo učbeniki tudi zunaj večinskega zanimanja raziskovalcev šolskega polja (Johnsen, 1993). Raziskovanje učbenikov, njihovih modelov trženja in posreden vpliv teh modelov na njihovo vsebino se zato postavlja na presečišče treh slepih peg sodobnih družboslovnih in humanističnih ved.

Seveda pa ta ugotovitev nikakor ne pomeni, da danes o načinih izdajanja učbenikov ne vemo ničesar. Tako denimo ni dvoma, da se avtorji in založniki z učbeniki v večini sodobnih družb ukvarjajo tudi zato, da bi z njimi zaslužili (prim.: Graves, 2001, str. 146) in da so torej, tako kot pri večini knjig, tržni motivi izjemno pomembni tudi pri produkciji učbenikov. Hkrati ni dvoma niti v to, da na vsebino učbenikov in na način njihovega trženja pomembno vpliva značaj kurikula in razumevanje vloge učitelja v izobraževalnem procesu. Če je kurikulum zaprt in če učitelj nima avtonomije, trg učbenikov namreč kratko malo ni možen, saj postane učbenik zgolj operacionalizacija strogo predpisanih učnih načrtov, ki ne dopuščajo odstopanj in različnih pristopov k doseganju skupnih standardov znanja. Še več, v takem učnem sistemu je učitelj zgolj uradnik, ki v šoli v

skladu s predpisano učno metodo izvaja vsebinsko natančno predpisan program. Kot smo že opozorili (prim.: Kovač in Kovač-Šebart, 2002; 2003), je bilo tako stanje značilno za večino socialističnih držav.

V besedilu¹ nismo imeli ambicije, da bi izdelali natančen model, s katerim bi pojasnili prepletenost delovanja pedagoških doktrin in tržnih mehanizmov ter njihov vpliv na vsebino učbenikov in organizacijo znanja v njih. Želimo opozoriti predvsem na to, da ta prepletenost obstaja tudi na področju zalaganja učbenikov, da se uteleša v zelo različnih pojavnih oblikah, in da jo v večini družb doživljamo kot nekaj samoumevnega – ter da smo s to samoumevnostjo tako prežeti, da ostajamo slepi za njeno družbeno in zgodovinsko pogojenost in posebnost².

Najenostavnejši način za izstop iz te samoumevnosti je, da med sabo soočimo različne modele izdajanja učbenikov in na ta način pokažemo, da je nekaj, kar velja v posamezni državi za samoumevno, lahko že v očeh njihovih sosedov skrajno nenavadno. Pokazati želiva, da so v Evropi ti modeli od države do države različni, nekje celo skorajda diametralno nasprotni – razumevanje te različnosti pa nam bo služilo kot prvi korak pri izstopu iz prej opisane samoumevnosti. Pri tem bomo izhajali iz predpostavke, da je način izdajanja učbenikov tesno povezan s šolsko zakonodajo, ki prevladuje v posamezni deželi. Te razlike bomo skrajno shematično poskušali razložiti z modeloma finalne in procesne zakonodaje. Pri tem se bomo osredotočili na stanje v majhnih bivših socialističnih državah in ga poskusili primerjati s stanjem v uspešnih majhnih evropskih državah: kot bomo videli, delujejo zaradi številnih razlogov majhni knjižni trgi na precej drugačne načine kot veliki, zato smo prepričani, da lahko tudi način delovanja slovenskega učbeniškega trga osvetlimo bistveno bolje, če ga primerjamo s finskim, islandskim, estonskim ali hrvaškim, kot pa z nemškim, ameriškim, ruskim ali poljskim. Na ta način želimo preveriti predvsem dvojje: kje smo na področju zalaganja učbenikov glede na druge bivše socialistične države, in kam lahko pridemo.

Tu velja posebej poudariti, da smo se pri delu srečevali z drastičnim pomanjkanjem ustreznih statističnih podatkov, sicer značilnim za vse evropske knjižno-založniške industrije (več o tem: Competitiveness, 2000 ter Kovač, 2001,

1 Besedilo je nastalo v okviru obsežne aplikativne raziskave *Učbeniki in družba znanja, ki sta jo med leti 2001-2004 financirala Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport ter Sekcija za tisk pri Gospodarski zbornici Slovenije*. Celotna raziskava bo izšla predvidoma leta 2005 v knjižni obliki.

2 Zadnja leta lahko to prepletenost pedagoških doktrin in tržnih mehanizmov opazujemo tudi v Sloveniji, kjer se po uvedbi šolskih skladov nekateri učbeniki tanjšajo, delovni zvezki in delovni učbeniki pa debelijo in množijo, saj za založnike pomenijo bistveno boljši vir dohodkov kot učbeniki. Vsaka pedagoška doktrina, ki v tem kontekstu denimo pojasnjuje didaktični primat delovnega učbenika nad učbenikom ima zato v slovenskem kontekstu za založnike in za šolsko politiko poleg pedagoških tudi jasne ekonomske, politične in socialne posledice.

str. 81-98). Večino podatkov smo zato zbrali s pomočjo vprašalnikov, ki so jih izpolnili udeleženci konference »Textbook Publishing in Small Former Communist Countries«, ki je bila v organizaciji Open Society Institute iz Budimpešte in črnogorskega ministrstva za šolstvo v Budvi novembra 2003. Ne glede na to, da so bili vsi udeleženci konference poznavalci šolskih sistemov in zalaganja učbenikov v njihovih državah, velja prav zaradi omenjene nezanesljivosti statistik do zbranih podatkov pristopati z določeno mero skepse. Kljub temu pa ti podatki po našem mnenju dovolj realno kažejo razvojne trende v posamezni državi, še zdaleč pa ne omogočajo natančnega vpogleda v stanje stvari na tem področju.

V zaključku besedila posebej opozarjamo, da konkurenca na trgu učbenikov prinaša višjo kakovost, v nasprotnem primeru se za odprtost trga ne bi odločala večina razvitih šolskih sistemov. Ob tem pa konkurenca vedno ne zagotavlja nižjih cen učbenikov. Podobno kot ugotavlja Heynemann, je tudi naš pregled cen učbenikov pokazal, da ima pluralna ponudba učnih materialov in pripomočkov svojo ceno, ki si jo lahko privoščijo razvite države (prim. Heynemann, 2004). Ob tem še opozarjamo, da pluralnost tržne ponudbe učbenikov terja resno analizo različnih učbenikov za posamezne predmete, ki bi odgovorila na vprašanje, ali več učbenikov za posamezni predmet, že na sebi zagotavlja tudi pluralnost poti in vsebin, po katerih učence in učenke vodimo do nacionalno postavljenih ciljev in standardov znanja. Obstoje prve je sicer res nujni predpogoj druge, vendar pa je sama po sebi ne jamči. Več kot verjetno je, da konkurenca med različnimi učbeniki dviguje kakovost avtorskega in založniškega dela, vendar je hkrati povsem mogoče, da so učbeniki zgolj variacija na isto temo, zato obstoj trga učbenikov ne pomeni nujno tudi trga različnih poti do zelenih ciljev in standardov znanja. Ali, če smo še bolj neposredni, kakorkoli marginalno je slišati take ugotovitve ob problemih, ki zadevajo kakovost učnega procesa, učbenikov in avtonomije učiteljev, smo prepričani, da brez razmisleka o tovrstnih plati izdajanja učbenikov ne moremo opraviti resne in celovite analize šolskih reform in kurikula, ki omogoča več poti pri doseganju postavljenih ciljev in standardov znanja, več modelov učenja in poučevanja, in ni usmerjen le v reprodukcijo Resnice, zapisane tudi v učnih načrtih, ki določajo vsebino in jo prek enega samega potrjenega učbenika strogo nadzorujejo. Kaj vse imajo učitelji in učenci ob učbeniku pri pouku in učenju na voljo, kako so strukturirani ti učniki, kako jih potrjujejo, kako je učiteljem sistemsko zagotovljeno uveljavljanje strokovne avtonomije ipd. - vse to so vprašanja, na katere je treba odgovoriti, ko presojamo o tem, kaj posamezna rešitev nosi s sabo za demokratičnost šolskega sistema in možnost izbire.

Na taka vprašanja seveda niso možni odgovori brez poglobljene vsebinske analize učbenikov. Zato pričujoče besedilo razumemo kot izhodišče za nadaljnje teoretično in praktično raziskovalno delo, ki bo dodatno osvetlilo tako naravo pluralnosti v izobraževalnih procesih kot tudi vpliv trga na organizacijo znanja v knjižnem formatu v izobraževalnih procesih.

Seveda pa nas tako teoretično delo lahko pripelje tudi do povsem dnevno-pragmatičnih zaključkov. V zaključku besedila namreč nakazujemo, da bi bilo obstoječi način oskrbe z učbeniki v Sloveniji z relativno majhnimi stroški možno bistveno izboljšati in ga hkrati narediti tudi bolj preglednega in tržno-konkurenčnega.

2 Učbeniki v majhnih postkomunističnih državah

V socialističnih državah sta obstajala dva različna modela izdajanja učbenikov (prim.: Kovač in Kovač-Šebart, 2003). Ne glede na to, da sta oba vzpostavila učbeniški monopol po načelu en predmet-en učbenik, je sovjetski model temeljil na popolni centralizaciji, jugoslovanski pa je bil decentraliziran. V nekdanji Sovjetski zvezi je tako obstajal za en predmet en sam učni načrt za vso državo, vse učbenike pa je izdajala ena sama založba, ki jih je potem prevajala v jezike vseh narodov, ki so živeli v SZ (delna izjema pri tem je bila Gruzija, ki si je izborila pravico do samostojnega izdajanja učbenikov za zgodovino in za materni jezik³). Na drugi strani v nekdanji SFRJ ni bilo enotnih učnih načrtov, ki bi veljali za vse republike v državi, pač pa je vsaka zvezna enota določila svoje.

Te temeljne razlike so pomembno vplivale na razvoj izdajanja učbenikov tudi po padcu socializma: države z večjo stopnjo decentralizacije so konkurenco med učbeniki in učbeniški trg uvedle hitreje, saj je v njih obstajalo več založb, ki so bile sposobne izdelati učbenik in se nato naučiti tudi njegovega trženja v pogojih konkurence. Zaradi že omenjene decentralizacije in zaradi začetkov privatizacijskih procesov s t. i. Markovičevimi reformami (več o tem Kovač, 1999, str. 121-179) še pred razpadom SFRJ, je bila Slovenija v uvajanju konkurenčnih učbenikov in učbeniškega trga med najhitrejšimi nekdanjimi socialističnimi državami. Po podobni poti so šle tudi nekatere druge države iz srednjeevropskega bazena, ki so znale vsaj del stare izobraževalno-založniške infrastrukture prilagoditi novim razmeram, tako da so se stare učbeniške založbe privatizirale in se načeloma začele spopadati s konkurenco nastajanja učbenikov v novih, zasebnih založbah. Nasploh velja, da so konkurenco na učbeniškem trgu najhitreje in najuspešneje uvedle tiste države, ki stare infrastrukture niso povsem razbile, ampak so jo prilagodile novim tržnim razmeram, hkrati pa so se trgu uspešno prilagodile tudi na ostalih področjih gospodarskega in deloma tudi kulturnega življenja. V to skupino z delno izjemo Slovaške sodijo vse tiste nekdanje socialistične države, ki so v Evropsko zvezo vstopile 1. maja 2004. Seveda pa velja poudariti, da v nobeni od teh držav tovrstni procesi niso potekali gladko ter brez

3 Ustna informacija direktorja gruzinske državne založbe Ganatleba na obisku soavtorja besedila M. Kovača v Tbilisiju v okviru misije Svetovne banke, 20. maj 2004.

zapletov in težav, ki sta jih slej ko prej povzročala odsotni pluralizem vednosti in odsotnost tržnih tradicij. Njun manko je v teh družbah še posebej občutno zaznamoval področje vzgoje in izobraževanja.

V bistveno večjih težavah so se znašle nekatere nekdanje sovjetske republike na Kavkazu in v Srednji Aziji, saj niso imele ne človeških virov, ki bi bili sposobni resnega razmisleka o kurikularnih spremembah in s tem tudi o spremembah na področju pluralnosti učbenikov, manjkala pa jim je tudi lastna učbeniška infrastruktura (Azerbajdžan, Armenija, Tadžikistan, Uzbekistan, Kirgistan), ali pa je bila ta razvita le deloma (Gruzija). S šolskimi in kurikularnimi reformami ter z učbeniško produkcijo so morale začeti dobesečno z ničle, ob izdatni pomoči finančnih injekcij in strokovne pomoči z zahoda⁴, hkrati pa so ekonomska kriza ob osamosvojitvi ter vojaški spopadi in notranji etnični spopadi bistveno podražili učbenike in s tem znižali njihovo dostopnost za pomemben del učenecv. Neposredna posledica tega je bila, da v manj razvitih državah (Azerbajdžan, Gruzija) v posameznih šolah učbenikov pri pouku sploh niso več uporabljali, oziroma jih je imel le učitelj. V Gruziji denimo naj bi bilo takih šol kar polovica⁵.

3 Pot iz zagate: učenje iz napak drugih

Skratka, težave z izdajanjem učbenikov, ki so posledica prepleta zgoraj navedenih razlogov, so se pojavile v vseh nekdanjih socialističnih državah, s tem pa je v vseh prisotna tudi želja po odpravljanju tovrstnih problemov in po bolj celovitem razumevanju teh procesov. Tudi zato je avtorjem pričujoče raziskave svoje raziskovalne napore uspelo združiti z Open Society Institute iz Budimpešte, ki je, pogosto v sodelovanju s Svetovno banko, med najbolj zaslužnimi za napredek v »učbeniško najbolj zaostalih«⁶ postsocialističnih državah. Rezultat teh skupnih naporov je bila konferenca Textbook Publishing in Small Former Communist Countries, ki se je v organizaciji črnogorskega ministrstva za šolstvo in Open Society Institute zgodila v Budvi med 21. in 23. novembrom 2003⁶. Na njej smo s pomočjo vprašalnikov med drugim posneli stanje na področju izdajanja učbe-

4 Opozoriti velja da zahodnjaki pogosto niso razumeli tradicije šolskega sistema, deficita na področju izobraževanja učiteljev in regulative, ki učiteljem ni omogočala samostojnega razmisleka o vsebinah in poteh, po katerih pripeljejo učence do znanja. To je rezultiralo v nasvetih, ki jih nekatere države preprosto s svojo infrastrukturo niso sposobne uresničiti.

5 Maja 2004 je bilo stanje še vedno podobno, tedanja vlada pa je problem nameravala rešiti z uvedbo učbeniških skladov.

6 Budva ni izbrana naključno. Velja poudariti, da je v Črni gori tudi po ocenah Svetovne banke in Open Society Institute nastala ena bolj konsistentnih in dobro zasnovanih šolskih reform, ki je ob mnogih strokovnjakih iz vse Evrope vključevala tudi eksperte iz Slovenije.

nikov v večini malih nekdanjih komunističnih držav, s čimer ta dogodek tudi v mednarodnem merilu slej ko prej pomeni enega prvih poskusov sploh razumeti nerazvite učbeniške trge.

Pri snovanju vprašalnikov⁷ smo se srečali z množico metodoloških vprašanj, značilnih za ukvarjanje z učbeniški trgi. Eno od temeljnih izhodišč je bilo, da so problemi učbeniških založnikov na velikih trgih vsaj v nekaterih aspektih drugačni kot na majhnih trgih, to pa zato, ker je knjiga zaradi narave klasičnega tiskarskega postopka (ki ga je skozi vsa devetdeseta prakticirala večina nekdanjih socialističnih držav) proizvod z izrazito visokimi fiksnimi proizvodnimi stroški (prim.: Žnideršič, 1977; Kovač, 2002). Ena od lastnosti klasičnega ofsetnega tiskarskega postopka je namreč tudi to, da je cena priprave tiskarskega stroja bistveno višja od samega procesa tiskanja. Pri tem fiksne stroške pri učbenikih še dodatno povečujejo razmeroma visoki razvojni in evalvacijski stroški, saj teh zaradi razlik v kurikulumu praviloma ni možno zmanjševati s koprodukcijskimi tiski in prevodi. Zato je logično pričakovati, da bodo ne glede na intenzivnost konkurence proizvodne cene na enoto učbeniškega proizvoda na nekaj deset milijonskih trgih nižje kot na trgu, ki ima dva milijona prebivalcev. To pa seveda pomeni, da je število učbenikov za posamezni predmet v majhnih jezikovnih skupnostih zaradi tržno-ekonomskih razlogov že v izhodišču manjše, saj imajo tu založniki precej manj možnosti, da bi z več konkurenčnimi učbeniki za isti predmet dosegali rentabilne naklade. Še več, založniki na majhnih trgih tudi nimajo možnosti, da bi izdajali visoko nakladne učbeniške uspešnice, ki bi jim kot take lahko prinesle visoke ekstradobičke in s tem krile izdajanje nekaterih manj dobičkonosnih izdaj učbenikov. To pa pomeni, da bodo na majhnih trgih proizvodni stroški na enoto knjižnega proizvoda – s tem pa seveda tudi maloprodajne cene – praviloma višji kot na velikih. Zato je samoumevno, da si resno konkurenco med več učbeniki za isti predmet lahko privoščijo le tiste majhne države, ki so dovolj bogate, da prenesejo višje maloprodajne cene učbenikov. Primer bogatega, a majhnega in zato še vedno monopolnega trga, je denimo Islandija, kjer ob 300.000 prebivalcih država ni uvedla konkurence na učbeniškem trgu, čeprav je njen GDP na prebivalca eden najvišjih v Evropi (30.000 USD).

4 Metodologija merjenja učbeniških trgov

Zaradi vsega tega so se organizatorji konference odločili, da bodo velikost učbeniških trgov v različnih državah merili tako po njihovi velikosti kot po ekonomski

⁷ V organizacijskem odboru, ki je pripravil vprašalnike, so bili Phil Cohen, neodvisni ekspert za področje učbenikov in sodelavec Svetovne banke, Jana Huttova, izvršna direktorica OSI iz Budimpešte, Nataša Živković, glavna urednica Zavoda za udžbenike in nastavna sredstva iz Podgorice, ter Miha Kovač. Slednji je pripravil tudi obdelavo vprašalnikov.

moči in kot dva ključna indikatorja uporabili družbeni bruto proizvod na prebivalca glede na pariteto kupne moči ter samo število prebivalcev. Kot mejo, ki po številu prebivalcev loči male od velikih trgov, so arbitrarno postavili 5 milijonov prebivalcev, kot tisto mejo, ki – seveda med postsocialističnimi državami – loči revne od »bogatih«, pa BDP 4.000 USD po glavi prebivalca. Na tej podlagi so vabila poslali v Azerbajdžan in Srbijo (kriterij revščine), v Estonijo, Hrvaško, Latvijo, Litvo, Slovaško, Slovenijo (kriterij velikosti) in v Albanijo, Armenijo, Kirgizijo, Bosno in Hercegovino, Gruzijo in Črno goro (oba kriterija). Da bi udeležencem omogočili primerjavo s sistemi izdajanja učbenikov v majhnih, a bogatejših državah, so organizatorji konference povabili tudi predstavnike ministrstev in šolskih založnikov iz treh zahodno-evropskih držav z zelo različnimi, a uspešnimi sistemi izdajanja učbenikov, namreč iz Islandije, Finske in Avstrije. Vsi udeleženci so morali izpolniti vprašalnike, ki so dali osnovno sliko stanja učbeniškega založništva v sodelujočih državah. Analiza odgovorov je prinesla nekaj vsaj deloma presenetljivih spoznanj.

5 Podatki čez palec

Najprej velja opozoriti na problem zbiranja podatkov in na njihovo relativno (ne)zanesljivost. Dejstvo je namreč, da večina postsocialističnih držav zbira podatke o izobraževalnem založništvu nesistematično in fragmentarno, nekatere pa tega sploh ne počnejo. Dejstvo je tudi to, da so tam, kjer podatki obstajajo, načini njihovega zbiranja zelo različni, za povrh pa večina držav izobraževalno založništvo obravnava kot del splošnega založništva, za katerega celo v Evropski zvezi in širše praviloma ni enotne metodologije in strategije zbiranja podatkov, kar seveda posledično velja tudi za učbenike. Žal ta ugotovitev velja tudi za baze podatkov, ki govore o učbenikih v navezavi na šolske vzgojno-izobraževalne sisteme (več o tem gl. Competitiveness, 2000 in <http://www.eurydice.org/>).

Zato so udeleženci budvanske konference, ki so izpolnjevali vprašalnike, najprej po svojih najboljših močeh s tako ali drugačno deduktivno metodo poskusili zbrati ustrezne podatke, pogosto pa so se (denimo pri vprašanju o povprečni ceni osnovnošolskega učbenika ter o ceni kompleta učbenikov za prvi razred) morali zanesti sami nase in so določene podatke izračunavali kar sami. Ena od neposrednih spoznavnih učinkov raziskave je zato ugotovitev, da v tem trenutku ne v »novi« niti v »stari« Evropi ni ustrezne metodologije in statistike za resno in natančno raziskovanje učbeniških trgov⁸, v tem smislu tudi ni zbranih podatkov

⁸ To spoznanje je vsaj pri OSI naletelo na odprta ušesa, saj so se odločili, da bodo v letu 2004 in 2005 financirali še eno raziskavo o učbeniških trgih, ki naj bi pripeljala do bolj natančnih spoznanj in morda postavila tudi enotno metodologijo zbiranja podatkov o stanju na učbeniških trgih.

o nastajanju in zalaganju učbenikov, čeprav bi bili ti podatki tudi eden od pokazateljev tega, kaj se dogaja znotraj šolskih sistemov na ravni kurikulumov in kakšnim zakonitostim so podvrženi v procesih pouka in učenja.

Ne glede na tovrstno nezanesljivost podatkov odgovori na izpolnjenih vprašalnikih razkrivajo kar nekaj jasnih trendov v zalaganju učbenikov v postsocialističnih državah. Prvo, na kar velja opozoriti, je dejstvo, da so učbeniško založništvo do leta 2003 v celoti ali pa vsaj deloma privatizirale skoraj vse postsocialistične države: državne učbeniške založbe so imeli samo še v Srbiji in v Črni gori, pri čemer je šlo v primeru Srbije za dediščino dolgoletne Miloševićeve vladavine, zaradi katere je vsa Srbija zamujala s privatizacijo gospodarstva na eni ter demokratizacijo in pluralizacijo izobraževalnega sistema na drugi strani. V Črni gori pa so se zavestno odločili, da je njihov trg majhen ter zaenkrat finančno in kadrovsko prevečen, da bi si lahko privoščil konkurenco na trgu učbenikov⁹, čeprav so po reformnih posegih učni načrti ciljno in ne snovno naravnani. Hkrati je črnogorska vlada pri svoji odločitvi o načinu izdajanja učbenikov izhajala iz prepričanja, da je državni monopol uporabniku načeloma bolj prijazen kot zasebni. Sicer pa so zgolj zasebne založbe izdajale učbenike na Hrvaškem, v Sloveniji, Estoniji, Litvi in Latviji ter na Slovaškem. Kombinacijo zasebnih in državnih založb ali deloma privatiziranih državnih založb so poznali v Azerbajdžanu, v različnih bosanskih kantonih ter v Moldaviji in Gruziji.

Nadalje je raziskava pokazala, da v teh državah obstoji zelo različna stopnja konkurence. Da na njihovih učbeniških trgih konkurence ni, so namreč povsem odkrito priznali le v Azerbajdžanu, v Črni gori in na Slovaškem. Toda, že denimo odgovor na vprašanje, koliko različnih učbenikov oz. delovnih zvezkov je na voljo za pouk matematike v prvem letu obveznega izobraževanja (ta predmet in razred smo izbrali zato, ker po izkušnjah v prvem razredu osnovne šole nove učbenike kupi daleč največ staršev) je pokazal, da je bilo stanje na tem področju v času opravljanja raziskave zelo verjetno v precejšnjem razkoraku s formalnim zagovarjanjem večje ponudbe učbenikov za en predmet in konkurence na učbeniškem trgu. Pravo konkurenco na trgu prvošolskih matematičnih učbenikov so namreč leta 2003 imeli le v Sloveniji in v Estoniji (trije učbeniki), možnost izbire so imeli tudi v Latviji in na Hrvaškem (dva učbenika), povsod drugje pa je bil v času opravljanja raziskave na voljo le po en učbenik. Ne gre pa spregledati, da je večina tistih, ki so odgovarjali na vprašalnike, opozorila, da pričakujejo v naslednjih letih nagel porast števila učbenikov za posamezen predmet. Zato bo zanimivo spremljati, kaj bodo pokazali odgovori na vprašanja v ponovljeni raziskavi, ki jo v Open Society Institute načrtujejo za jesen 2005. Opozoriti velja še na to, da je tudi v najbolj razvitih postsocialističnih državah število učbenikov za posamezen predmet (in s tem stopnja konkurence) bistveno nižja kot denimo v Avstriji,

9 Zanimivo je, da sta tako črnogorski vladi neodvisno drug od drugega svetovala eksperta iz Slovenije in Velike Britanije.

kjer imajo za posamezen predmet v nižjih razredih obveznega izobraževanja na voljo tudi do štirinajst učbenikov (več o tem: Schulbuchliste, 2003).

6 Konkurenca, ki stane

Za razmislek o delovanju nacionalnih sistemov vzgoje in izobraževanja je več kot zanimiva tudi analiza učinka učbeniškega trga na maloprodajno ceno učbenikov. Zakaj? Ker so vse zgodbe o strokovni avtonomiji učiteljev in o tem, da omogočajo različni učbeniki tudi izbiro različnih poti do znanja, ki so denimo prilagojene učiteljevemu didaktično-metodičnemu modelu pouka in različnim modelom učenja učenk in učencev, v veliki meri odvisne prav od te, navidez zanemarljive realnosti. Več kot očitno je namreč, da si učitelji izjemno težko izberejo didaktično-metodični pristop ali model poučevanja, ki bi bil podprt z ustreznim učbenikom, če na trgu obstoji za posamezen predmet samo en tip učbenikov in učnih materialov – izbira pa je seveda že v izhodišču nemogoča, če konkurence med različnimi učbeniki za isti predmet sploh ni. Kakovost in možnost izbire učbenikov v tem smislu ne odloča le o uspešnosti doseganja določenih ciljev in standardov znanja. Vsaj enako težo kot za produkte ima tudi za procese izobraževanja. Zato tudi zakonodaja in prenova šolskega sistema, ki se želi bolj usmeriti v učinek/produkt (prim.: Medveš, 1991, str. 69-91), ne sme mimo resnega razmisleka o tem, »... kako dvigniti kakovost PROCESOV učenja in poučevanja.« (B. Marentič Požarnik v Kurikularna prenova, 1997, str. 39), pri čemer so kakovostni učbeniki v nedvomno oporo učitelju in učencem.

S tega zornega kota je raziskava pokazala zanimivo razmerje med velikostjo učbeniškega trga, družbenim bruto produktom glede na pariteto kupne moči in stopnjo konkurence. Tako je bila denimo leta 2003 povprečna cena učbenika za prvi razred osnovne šole v Sloveniji (deset evrov) za približno štirideset odstotkov višja od estonskega (šest evrov) in za petsto odstotkov od povprečne cene slovaškega učbenika (dva evra), pri čemer je slovenski BDP glede na pariteto kupne moči (18.300 USD) za približno 30 odstotkov višji od estonskega (12.300 USD) in slovaškega (13.300 USD), po številu prebivalcev pa je Slovaška (5,4 mio) približno dva in pol krat večja od Slovenije (2 mio) in približno trikrat od Estonije (1,34 mio)¹⁰. Opozoriti velja še na to, da so razlike v nakladah učbenikov med navedenimi državami bistveno večje, kot razlike v številu prebivalcev ali otrok v generaciji, saj Slovenija in Estonija poznata konkurenco med učbeniki, Slovaška pa ne, tako da je na Slovaškem potencialnih uporabnikov učbenika matematike za prvi razred osnovne šole okoli 60.000 na učbenik, medtem ko jih

¹⁰ Vse tovrstne statistične podatke navajamo po CIA - The World Handbook (povzeto avgusta 2004), dostopno na <http://www.cia.gov/publications/factbook/rankorder/2004rank.html>

je v Estoniji in Sloveniji zaradi konkurence le 6.300 oziroma 7.400 na posamezen učbenik (točna razmerja zaradi odsotnosti statistik o uporabi učbenikov v obeh državah niso znana).

Iz navedenih podatkov lahko torej domnevamo, da pri podobno razvitih državah velikost trga in velikost naklad vplivata na ceno učbenika bolj usodno kot same razlike v BDP-ju, saj se ob 30 odstotni razliki v BDP-ju in v številu prebivalcev cene slovenskih in estonskih učbenikov v povprečju razlikujejo le za 40 odstotkov, medtem ko se cene slovaških in slovenskih učbenikov ob približno 30-odstotni razliki v BDP-ju, 150-odstotni razliki v številu prebivalcev in desetkrat nižjih nakladah, razlikujejo za štiristo odstotkov. Podobno razlike v povprečni ceni slovaških in estonskih učbenikov skoraj sovpadajo z razlikami v številu prebivalcev, pri čemer pa so razlike v nakladah bistveno večje kot razlike v cenah. Obstoja torej utemeljena verjetnost, da bi bili slovaški učbeniki dražji od estonskih in slovenskih, če bi jih tiskali v podobno nizkih nakladah.

Sklep, ki ga lahko izpeljemo iz tega, je zato nekoliko paradoksen: monopolna produkcija učbenikov sicer pomeni nižjo maloprodajno ceno knjige za končnega uporabnika, vendar pa je v tem primeru sama ekonomičnost produkcije učbenikov nižja kot v državah, kjer obstoja konkurenca med učbeniki.

Podobno sliko dobimo, če cene učbeniških kompletov za prvi razred obveznega izobraževanja primerjamo z družbenim bruto produktom na prebivalca oz. prebivalca. Povedano drugače, indeks, ki ga dobimo, če BDP na posameznika oz. posameznico delimo s ceno učbeniškega kompleta, naj bi vsaj približno pokazal, kaj dejansko za končnega kupca pomenijo cene učbenikov v posamezni državi: višji kot je indeks, nižji je realni strošek nakupa učbenikov za kupca. Tu velja še enkrat opozoriti, da smo ta indeks izračunali na podlagi razmeroma nenatančnih podatkov, in to ne samo zaradi načina njihovega zbiranja, ampak tudi zato, ker smo jih iz različnih, včasih zelo nestabilnih, valut preračunavali v dolarje in evre. Še dodatno težavo pa je povzročalo dejstvo, da imajo v državah z razvito konkurenco kompleti učbenikov lahko zelo različno maloprodajno ceno, saj jih je možno sestaviti iz cenovno dokaj različnih učbenikov. V takih primerih smo poskusili oceniti srednjo vrednost kompleta. Kljub temu, da smo se zavedali, da delamo s podatki, ki so zgolj približki, smo nekatere države iz tega preračuna izpustili, ker od njih dobljene številke po naši oceni niso ustrezale niti tako ohlapno zastavljenim kriterijem, iz nekaterih držav pa smo celo dobili odgovor, da je zelene podatke nemogoče zbrati.

Tako izračunani indeksi ne glede na vse omenjene zadržke kažejo dovolj jasen trend, ki smo ga v besedilu že zaznali in izpostavili: kompleti učbenikov so tudi glede na BDP daleč najcenejši na Slovaškem (indeks 1240), v ostalih državah, kjer imajo tudi podobno (a hkrati precej nižje kot na Slovaškem) število potencialnih uporabnikov, pa kupce obremenjujejo s precej podobno težo (Estonija

211, Latvija 270, Litva 360, Slovenija 384). Posebej velja opozoriti na slovenski rezultat, saj kaže, da so v skupini nekdanjih socialističnih držav učbeniki v Sloveniji realno med cenejšimi, pa čeprav je javno mnenje že več kot desetletje prepričano, da so izjemno dragi. Je pa po drugi strani seveda v isti sapi potrebno povedati, da so slovenski učbeniki realno občutno dražji ne samo v primeri s slovaškimi, ampak tudi v primerjavi z učbeniki v razvitih državah, denimo z islandskimi in avstrijskimi (kjer je ta indeks skoraj dvakrat višji od slovenskega (698 oz. 571)).

Če torej seštejemo vse povedano, se vsiljujeta dva sklepa: prvič, konkurenca med učbeniki za posamezen predmet na majhnih, a podobno razvitih knjižnih trgih, načeloma pomeni nominalno višjo proizvodno in s tem prodajno ceno na enoto proizvoda, vendar pa, drugič, države, ki jo prakticirajo, »nagrajuje« z ekonomsko bolj racionalno organiziranim založniškim procesom, s pluralno ponudbo učbeniških vsebin in s precej večjo vlogo zasebnega sektorja pri organizaciji oskrbe z učbeniki. Na politiki države seveda je, da odloči, kaj ji pomeni več.

Na tem mestu velja opozoriti, da v večini držav ceno učbenikov za končnega uporabnika še dodatno znižujejo učbeniški skladi. Z izjemo Slovenije so brez skladov Bosna, Srbija, Črna gora in Hrvaška, torej republike nekdanje Jugoslavije, ter Latvija, kjer učbenike za vse otroke kupi država in jih ti dobijo v brezplačno uporabo. Zanimivo je tudi to, da se, z izjemo Slovenije, v nobeni od držav, ki pozna sklade, ni zastavilo vprašanje, ali imajo založniki pravico do nadomestila za dohodek, ki ga izgubijo na njihov račun.

7 Razvito in nerazvito piratstvo

Brez izjeme pa založnike v vseh obravnavanih državah družijo skrb zaradi škode, ki jim jo povzročajo piratske izdaje njihovih učbenikov (v manj razvitih državah) in fotokopiranje (v bolj razvitih državah). V Gruziji in v Azerbajdžanu založniki denimo ocenjujejo, da na račun piratstva izgubijo okoli 20 odstotkov svojih letnih prihodkov¹¹. Pri tem je zanimivo, da sta obe državi podpisnici Bernske konvencije in bi torej morale ščititi avtorske pravice tako domačih kot tujih avtorjev in založnikov, vendar za kaj takega nimata ne prave volje, niti, vsaj tako se zdi, ustrezno razvite pravne kulture. Sta pa, malce paradokсно, obe državi za piratstvo očitno tehnološko dovolj razviti, saj so tovrstne knjižne izdaje narejene s pomočjo ustrezne računalniške in tiskarske opreme, ki omogoča relativno hitro in učinkovito skeniranje besedil ter nato fizično knjižno proizvodnjo.

¹¹ Podatek, pridobljen na osnovni ustnih razgovorov z založniki v omenjenih državah.

Nasploh velja opozoriti, da je odsotnost »klasičnega« piratstva in pojav fotokopiranja učbenikov svojevrstno zunanje znamenje, da je posamezna država dosegla višjo stopnjo družbenega razvoja in s tem tudi višji javni standard. Še natančneje rečeno, razliko med državami, v katerih poznajo piratske izdaje učbenikov in delovnih zvezkov, ter državami, kjer piratskih izdaj ni, je pa zato veliko fotokopiranja, velja razumeti kot razliko med državami na dveh različnih stopnjah družbenega razvoja: če so prve družbeno, socialno in pravno nerazvite, a imajo kljub temu dostop do sodobne tehnologije, ki omogoča razmeroma enostavno razmnoževanje knjig, imajo druge bistveno višji javni in zasebni standard, hkrati pa se v njih tudi kršitve avtorskih pravic dogajajo na drugačni ravni. Gruzijske, azerbajdžanske in albanske osnovne šole namreč fotokopirnih strojev sploh nimajo, niti nimajo na voljo sekundarnih materialov ali delovnih zvezkov in učbeniških priročnikov, ki bi jih učitelji uporabljali pri pouku ali jih kot učne liste razmnoževali za učence. Tako so, vsaj v času nastanka pričujoče študije, denimo v vseh knjižnicah gruzinskih javnih osnovnih šol, brez izjeme zadnjih, knjižnični nakup izvedli leta 1989, nekatere šole pa so celo v tako slabem stanju, da morajo otroci pozimi k pouku dnevno prinašati kurjavo, da v učilnicah zakurijo¹²; razmere v Tadžikistanu, Azerbajdžanu in Albaniji so vsaj v nekaterih segmentih celo slabše od opisanih.

S tega zornega kota zato ne čudi, da se zaradi fotokopiranja pritožujejo predvsem založniki iz Slovenije, Hrvaške in baltskih držav, kjer je fotokopiranje postalo vsem dostopna usluga, medtem ko je za založnike iz manj razvitih držav to neobstoječ problem. Pri tem je zanimivo, da imajo vse omenjene države ustrezno zakonodajo, ki fotokopiranje prepoveduje in omogoča ustanovitev organizacij, ki bi pobirale nadomestilo za škodo, ki jo založniki in avtorji utrpijo zaradi fotokopiranja, vendar, vsaj sklepajoč po odgovorih v vprašalnikih, z delno izjemo baltskih držav, ni nikjer prave volje, da bi zakonodajo in tovrstne ustanove zares spravili k življenju. Pri čemer velja opozoriti še na to, da za tako stanje ne gre kriviti le držav in vlad, ampak tudi tako imenovano civilno družbo: ustanavljanje organizacij, ki se ukvarjajo s pobiranjem odškodnin za fotokopiranje, namreč nikjer v svetu ni v pristojnosti države, ampak je lahko samo rezultat skupnega dogovora združenj avtorjev in založnikov. Še natančneje rečeno, dolžnost države je, da sprejme ustrezno zakonodajo, ki štiti avtorske pravice pred fotokopiranjem in hkrati jamči odškodnino tudi za tisto fotokopiranje, ki ga zakon dovoljuje, stvar svobodne odločitve avtorjev in založnikov pa je, da se odločijo, ali bodo organizacijo, ki se bo ukvarjala z licenciranjem fotokopiranja, ustanovili ali ne. Delovanje tovrstnih organizacij namreč temelji na tem, da z analizo fotokopiranja na vzorcu nekaj šol ugotovijo, koliko strani avtorsko-pravno zaščiteneh del se v povprečju v posameznem šolskem letu fotokopira za vsakega učenca oz. učenko, tako dobljeno število strani pa potem primerjajo s povprečnim številom strani v

12 Rezultat osebnih opažanj soavtorja besedila M. Kovača na obisku v Gruziji v sklopu misije Svetovne banke, maj 2004.

učbeniku; na podlagi tega razmerja in na podlagi povprečne cene učbenika potem izračunajo odškodnino za fotokopirane materiale za vsakega učenca, o kateri se potem poskusijo izpogajati s pristojnimi oblastmi (če je denimo ocena, da se na leto v osnovnih šolah naredi 40 fotokopij na učenca oz. učenko, povprečen obseg učbenika pa je 200 strani, njegova maloprodajna cena pa 10 evrov, znaša potem taka odškodnina 20 centov na učenca oz. učenko. (Več o delovanju tovrstnih organizacij glej: <http://www.ifrro.org>)

Razlogi, zaradi katerih v večini najbolj razvitih postsocialističnih državah še niso ustanovili tovrstnih organizacij, so slej ko prej različni, zelo verjetno pa se v ozadju skriva tudi odsotnost ustrezne poslovne kulture, ki bi takrat, ko bi bilo to v skupnem avtorskem in založniškem interesu, znala preseči tisto medsebojno tekmovalnost, ki je sicer nujen predpogoj za uspešno delovanje učbeniškega trga. Povsem drugačne so razmere denimo v Avstriji in na Islandiji, kjer tovrstne organizacije delujejo že več kot desetletje in pomenijo pomemben vir dohodkov tako za avtorje kot za založnike, kar pa, povedano mimogrede, vpliva tudi na cene učbenikov.

8 Avtorji in potrjevanje učbenikov

Posebno pozornost je raziskava namenila tudi avtorjem. V večini socialističnih držav so namreč učbenike pisali profesorji z univerz, medtem ko so v zahodni Evropi in v ZDA po drugi svetovni vojni med avtorji prevladovali učitelji-praktiki. Te razlike so nedvomno posledica različnega razumevanja samega koncepta učbenika v obeh družbenih ureditvah. Socializem je bil družba, v kateri je, na kar smo že opozorili (prim.: Kovač in Kovač-Šebart, 2002, str. 41-68), o temeljnih družbenih vprašanjih veljala ena sama resnica in ena sama pot do nje. S tega zornega kota je logično, da so bili učni načrti in kurikuli zasnovani tako, da niso dopuščali učbeniškega pluralizma, za pisanje učbenikov pa so se zdeli najbolj primerni tisti, ki so o tej resnici vedeli največ in so bili v hierarhiji vednosti najvišje, tj. univerzitetni profesorji. V zahodnih demokracijah pa je ravno obratno veljalo, da je poti do resnice lahko več, učbenik pa po svoji naravi ne pomeni izvirnega znanstvenega dela, ampak eksplikacijo znanega, prilagojeno starostni stopnji otrok, zaradi česar so za njihovo pisanje najprimernejši tisti, ki imajo s tovrstnim prenašanjem znanja največ praktičnih izkušenj, tj. učitelji-praktiki (prim.: Kovač in Kovač-Šebart, 2002, str. 41-68). Ena od mnogih razlik med socialističnimi državami in zahodnimi demokracijami je bila tako tudi ta, da so v prvih učbenike pisali univerzitetni profesorji, v drugih pa so med avtorji prevladovali učitelji praktiki. Vprašalniki so tudi pokazali, da se je po padcu socializma v Sloveniji, Estoniji, Latviji, Litvi, Hrvaški in drugih srednje-evropskih postsocialističnih državah glede avtorstva učbenikov začel dogajati nagel obrat od uni-

verzitetnikov k učiteljem-praktikom¹³. Še več, podobno kot na zahodu, tudi v teh državah učbeniki zdaj nastajajo praviloma v avtorskih ekipah, ki jih poleg piscev sestavljajo tudi ilustratorji in oblikovalci, funkcija univerzitetnih profesorjev pa je v mnogih primerih omejena na svetovalno vlogo¹⁴. Bistveno več težav imajo s tovrstnim prehodom v kavkaških in srednje azijskih republikah nekdanje Sovjetske zveze, kjer med avtorji še vedno prevladujejo univerzitetniki in celo akademiki.

V vseh državah, ki so sodelovale v raziskavi, brez izjeme poznajo potrjevanje učbenikov. Sistem je vsaj v izhodišču povsod enak: država pripravi seznam potrjenih učbenikov, iz njega pa šole ali posamezni učitelji nato izberejo tistega, za katerega se jim zdi, da je najprimernejši. Diskusije na budvanski konferenci so pokazale, da večina udeležencev meni, da je sistem potrjevanja smiseln, saj v mnogih bivših socialističnih državah učitelji niso dovolj usposobljeni za kompetentno izbiro učbenika, zaradi česar bi se lahko odločali tudi za take, ki bi bili neuskkljeni s kurikulumom ali kako drugače neprimerni. Potrjevanje učbenikov velja zato razumeti kot svojevrsten varovalni mehanizem, ki preprečuje, da bi trg preplavili nekakovostni učbeniki. Hkrati pa je velika večina udeležencev menila, da je potrjevanje učbenikov na dolgi rok neperspektivno in da si za cilj velja zastaviti razmere, v katerih tovrstno državno preverjanje ustreznosti učbenikov ne bo več potrebno, kar je sicer praksa v pomembnem delu zahodno-evropskih držav (več o tem glej Kovač in Kovač-Šebart, 2002, str. 41-68).

9 Štirje modeli uporabe učbenikov

Naj zaključimo: za trge učbenikov v nekdanjih majhnih socialističnih državah sta značilna dva tipa razvoja. Da bi ju lažje umestili v prostor in čas, si bomo pomagali z indikatorji kakovosti uporabe učbenikov in oskrbe z njimi, kot jih je

13 Vsaj kar zadeva Jugoslavijo, pa je treba zapisati, da je iz te paradigme začela izstopati že v socialističnih časih, saj so didaktiki že v osemdesetih letih prejšnjega stoletja opozarjali, da didaktične zahteve narekujejo, da bi avtor učbenika moral biti najprej dober predmetni strokovnjak, dobro bi moral obvladati učni načrt predmeta, za katerega piše učbenik in didaktično zasnovano glede na razred in stopnjo šolanja, skratka, moral bi poznati zakonitosti izobraževanja v mikrostrukturi. Ob tem mora biti sposoben jezikovnega oblikovanja besedila glede na starost otrok, ki jim je učbenik namenjen ipd. Najbolje je, da je vse to združeno v eni osebi - kar pa je denimo mogoče predvsem pri učiteljih predmetnega pouka z dolgoletno pedagoško prakso (prim.: Poljak, 1980, str. 56).

14 Naj opozorimo tudi na to, da na tak pristop k pisanju učbenikov vplivajo avtorji učnih načrtov za posamezni predmet. Za Slovenijo velja izpostaviti, da je kurikularna prenova potekala »... v sodelovanju s študijskimi skupinami, v katerih deluje velik del učiteljev na vseh stopnjah izobraževanja« in dalje »da v NKS (Nacionalnem kurikularnem svetu op.p.) in njegovih komisijah sodelujeta približno 2 odstotka slovenskih učiteljev« (Svetlik v: Kurikularna prenova, 1997, 14 in 15).

razvil Heynemann (1990). Prvi tip uporabe učbenika je vezan na države, za katere je značilno, da ima ob nekaj izjemah učbenik v razredu le učitelj, za ostale pa je ta nedostopen. Učenci med poukom večino snovi prepisejo s table in memorirajo zapisano. V to skupino držav naj bi po Heynemannu denimo sodile Uganda, Liberija in Haiti. V drugo skupino sodijo države, v katerih naj bi za vsak predmet obstajal le en učbenik, na razpolago pa naj bi ga imeli vsi učenci v razredu. Učitelji naj bi pri pouku ne izkazovali bistveno višje usposobljenosti kot v prejšnji skupini držav, učenci pa naj bi na razpolago imeli bistveno večjo količino informacij, ki naj bi bile predstavljene na bolj učinkovit način. V to skupino držav naj bi po letu 1989 sodili denimo Filipini in Kitajska. V tretjo skupino spadajo države, v katerih imajo učenci na razpolago za vsak predmet po nekaj učbenikov, učitelj pa na podlagi lastne presoje izbira tiste, ki se mu zdijo za vodenje procesa in doseganja standardov znanja s strani učencev najprimernejši. Tak sistem zahteva relativno visoko stopnjo strokovne avtonomije učiteljev. Kot zgled tovrstne države navaja Heyneman Malezijo. V zadnji skupini pa so tiste države, v katerih je na višji stopnji za posamezen razred na razpolago več kot 40 učbenikov, ob tem pa imajo učitelji na razpolago še široko paleto t. i. »curriculum packages«, tj. priročnikov, slovarjev, avdio vizualnega gradiva in učnih materialov v digitalnem mediju, med katerimi lahko zberejo ustrezno gradivo za poučevanja posameznega predmeta. Za takšno izbiro učbenikov in učnih sredstev morajo imeti učitelji poleg visoke strokovne kompetentnosti po Heynemannu na vseh ravneh razvite tudi ustrezne menedžersko-informacijske veščine, hkrati pa morajo biti tudi na široko odprti kulturi in znanosti in tudi iz aktualnih dogajanj na teh dveh področjih »črpati« učne materiale (prim.: Heynemann, 2004).

Če to Heynemannovo tipologijo uporabe učbenikov apliciramo na nekdanje socialistične države, dobimo razmeroma jasno sliko: podobno kot sodobna Kitajska je večina socialističnih držav sodila v drugo skupino držav, saj je za vsak predmet obstajal po en učbenik, ti pa so bili dostopni vsem otrokom. Z razpadom socializma so se razmere začele spreminjati: nekatere srednjeazijske in kavkaške republike bivše Sovjetske zveze so zdrknile v prvo skupino držav ali pa nihajo nekje na robu med prvo in drugo skupino, saj je v njih oskrba z učbeniki slaba, celotna izobraževalna in pravna infrastruktura pa ne delujeta tako, da bi omogočali razvoj učbeniškega trga, zaradi česar te države niso več sposobne zagotoviti niti tega, da bi za vsak predmet izdali po en učbenik, dostopen vsem učenkam in učencom. V drugi skupini je ostala edino Slovaška, ki je ohranila sistem enega učbenika za en predmet, pri čemer je njihovo izdajanje pomembno decentralizirala, saj učbenike izdajajo zasebne založbe, ki si potem konkurirajo na javnih razpisih, hkrati pa je ta država s sistemom učbeniških skladov in nizkih cen zagotovila široko in vsesplošno dostopnost učbenikov. Baltske države ter Slovenija pa so se z uvedbo konkurence med učbeniki za isti predmet pomaknile v tretjo skupino držav.

Na tej točki pa je seveda več kot umestno vprašanje, kam in kako se v naslednjih letih lahko razvije izdajanje učbenikov v Sloveniji.

10 Smeri razvoja slovenskega učbeniškega založništva: možne strategije

Predvidevamo štiri možne smeri razvoja izdajanja učbenikov in s tem tudi štiri možne strategije:

1.) Padanje natalitete, skladi in vedno hujša konkurenca med izobraževalnimi založniki bodo še bolj resno kot doslej začeli dušiti konkurenco med njimi, zato se bodo ti vedno bolj zatekali v izdajanje vedno obsežnejših delovnih zvezkov in v hiperprodukcijo učnih materialov. V njih bo pluralizem različnih didaktičnih pristopov zgolj občasen stranski učinek, ne pa eden od ključnih motorjev učbeniške produkcije, saj bodo tako nastali učni materiali, namenjeni predvsem nadomeščanju izgubljenega dohodka založnikov. To bo v javnosti vzbudilo nezaupanje v sistem konkurence med več učbeniki za isti predmet, v kombinaciji s propadanjem dela založnikov pa bo to nezaupanje podlaga za politični konsenz o tem, da konkurenca med učbeniki v Sloveniji ni smiselna, zaradi česar bo ta ukinjena. Namesto odprtega tekmovanja med založniki, ki odločitev o izbiri učbenika prepušča učitelju oz. šoli, bo država na razpisih izbirala ter vsebinsko in cenovno potrjevala po en učbenik za posamezen predmet, ki jih bodo izdajali zasebni založniki (ali pa, še slabše, bo za izdajanje učbenikov ustanovila posebno državno založbo, s čimer bi se glede decentralizacije učbeniškega založništva spustili pod nivo, ki smo ga že imeli v socializmu). To možnost seveda ocenjujemo kot slabo, saj bi že a priori in na dolgi rok onemogočila pluralizem v izbirah poti do znanja in v procesih pouka in učenja, za katerega se je zavzemala Bela knjiga.

2.) To, kar že je, bo še bolj to, kar že je. Po tem scenariju bodo šolski skladi obstali, država bo sicer s predpisi poskusila zamejiti obseg in količino delovnih zvezkov, vendar s tem ne bo ogrozila preživetja večine založnikov, obstoj šolskih skladov in nizki prihodki in donosi pa v to dejavnost ne bodo privabljali novih konkurentov, s čimer se bo učbeniški trg dokončno stabiliziral. Vsako leto na koncu avgusta in začetku septembra bo sicer v časnikih mogoče prebirati tožbe o tem, kako dragi so učbeniki, vendar hujših političnih pretresov na to temo ne bo. Država bo cene poskušala regulirati, a bo ugotovila, da za to nima učinkovitih sredstev niti zakonskih možnosti, ki bi ji omogočale intervencijo v načeloma svobodna tržna razmerja. Pritožbe dela učiteljev in staršev, da prevelika izbira povzroča kaos, bodo sčasoma potihnile, saj bo v družbi prevladalo spoznanje, da bi ukinitve izbire med več učbeniki za isti predmet pomenila vračanje dvajset ali več let nazaj, hkrati pa bodo država in založbe učitelje s seminarji usposobili

za izbor med različnimi učbeniki. Kljub temu, da ne zagotavlja optimalne oskrbe z učbeniki in učnimi materiali, omogoča tak scenarij pozitiven razvoj, saj pušča odprta vrata za pluralizem vsebin in pristopov pri realizaciji kurikula, ki bi, ob ustreznem izobraževanju pedagoških delavcev, s tem postal običajni del vsakdana v slovenskem sistemu vzgoje in izobraževanja. Posebno nevarnost v tem scenariju predstavlja možnost, da bi zaradi učbeniških skladov založniki zalagali vedno cenejše in tanjše učbenike, ter vedno dražje in obsežnejše delovne zvezke, ki jih morajo kupovati starši, saj jih zaradi tega, ker je med poukom treba vanje pisati, ni možno posojati v šolskih skladih. Državni intervencionizem bi v tem smislu lahko prepovedal delovne zvezke, tako kot v tem hipu prepoveduje delovne učbenike. Tak ukrep pa bi bil s strokovnega stališča vsaj vprašljiv in potreben resne primerjalne analize z drugimi razvitimi državami.

3.) Država se bo odločila, da bo ohranila konkurenco med učbeniki, a bo hkrati bistveno izboljšala oskrbo z njimi tako, da bo postopoma začela subvencionirati starše pri nakupu delovnih zvezkov in učbenikov vsem učencem. Ker bo subvencionirala nakup delovnih zvezkov in učbenikov, si bo kot največji kupec na trgu učbenikov vzela pravico, da v dogovoru z založniki limitira ceno učbeniškega kompleta. Taka rešitev seveda terja večje količine proračunskega denarja, kot je država v učbenike vlagala doslej. Ob vseh potrebah, ki jih terja proračun, je tak scenarij malo verjeten v bližnji prihodnosti, a vseeno možen, če bi zanj obstajal ustrezen politični konsenz.

Seveda je nevhvaležno ocenjevati, koliko bi v takem sistemu zares stala oskrba otrok z učbeniki. Na podlagi založniških izkušenj pa si upamo tvegati oceno, da bi večanje naklad, ustrezna racionalizacija učnih materialov z združevanjem delovnih zvezkov in učbenikov v eni knjigi ter prilagoditev kakovosti tiska zgolj enoletni uporabi znižala cene učbenikov vsaj za cca 20-25 odstotkov. Ob 30 odstotni participaciji staršev, ki so je že vajeni iz šolskih skladov, to pomeni, da bi se ta znesek v svojem največjem znesku gibal v polovici letne vrednosti sedanjega celotnega šolskega trga (cca 6 milijard), bi ga pa bilo z ustreznimi mehanizmi še mogoče zmanjšati¹⁵. Ob vsem pa se nam zdi pomembno opozoriti na dejstvo, da bi, tudi če bi država našla denar in politično voljo, ravnala neracionalno, če bi čez noč uvedla subvencionirano oskrbo vseh otrok z učbeniki, saj bi se morala glede tega najprej pogajati z založniki, nato pa bi ti tovrstnemu subvencioniranemu odkupu morali prilagoditi še formo, tehnično izvedbo, deloma pa tudi vsebino učbenikov in delovnih zvezkov. Poleg tega bi bilo nesmiselno dobesedno čez noč vreči stran nove učbenike, ampak bi bilo veliko bolj racionalno pustiti, da se ti amortizirajo. Vse to pa seveda zahteva čas. Skratka, da bi dosegli optimalen finančni izkoristek, bi morali tak sistem oskrbe z učbeniki uvajati postopno, podobno kot devetletko, tako, da bi vsako leto vanj vključili po eno generacijo učen-

15 Možnosti za to bomo podrobneje predstavili, ko bo uvodoma omenjena učbeniška raziskava izšla v knjižni obliki.

cev in učenk. To pomeni, da bi uvedba tovrstnega sistema lahko trajala tudi devet let, zato bi bilo strošek za subvencioniranje učbenikov tudi bistveno lažje vključiti v državni proračun, saj lahko predpostavimo, da bi bilo v tem času nekatere proračunske predpostavke (tudi znotraj vzgoje in izobraževanja) mogoče razbremeniti in jih prenesti na učbenike.

Prednosti takega sistema bi bile številne: vsem učencem in učenkam brez izjem bi zagotovili polno oskrbo z učbeniki, založnikom bi jamčili varnost poslovanja, saj bi na podlagi svojih tržnih deležev in časa veljavnosti učbenikov lahko za nekaj let naprej predvideli svoj finančni obseg poslovanja (še posebej, če bi zaradi ekonomičnosti poslovanja šolsko ministrstvo, po vzoru nekaterih drugih držav, predpisalo, koliko časa mora učitelj uporabljati učbenik, potem ko se zanj odloči), državi pa bi dal v roke škarje in platno za določanje učbeniške politike, saj bi skozi ceno, ki bi jo bila pripravljena plačati za posamezen učbeniški komplet, lahko posredno določala tudi fizične lastnosti učbenikov in delovnih zvezkov, kot so obseg, format in vezava. Prav tako ta sistem seveda ohranja konkurenco, a ji hkrati postavlja zgornje cenovne meje, s čimer bi seveda zamejil število založnikov na šolskem trgu.

4.) Na področju vzgoje in izobraževanja bodo ob tiskanih učnih sredstvih postajali vedno pomembnejši digitalni nosilci vsebin. Nagel razvoj takega scenarija je danes videti nekoliko manj verjeten, kot je bil ob koncu prejšnjega tisočletja, saj se zdi, da se je v zadnjem letu dni razvoj elektronske knjige pomembno zaustavil. Med najvidnejše zunanje znake te regresije lahko denimo štejemo dejstvo, da so na frankfurtskem knjižnem sejmu leta 2003 prenehali podeljevati nagrado za najboljšo elektronsko knjigo, druga največja internetna knjigarna Barnes & Noble je oktobra 2003 prenehala prodajati elektronske knjige in elektronske bralnike, Bertelsman kot drugi največji svetovni medijski koncern je že leta 2002 prenehal investirati v internetno prodajo knjig, največja ameriška založba v njegovi lasti Random House pa se je nehala ukvarjati z razvojem elektronske knjige. Seveda pa bi ravnali napačno, če bi v knjižni industriji odpisali nove, digitalne nosilce klasičnih knjižnih vsebin zgolj na podlagi dejstva, da elektronski bralniki kot posebne naprave za branje knjižnih besedil do leta 2004 niso nadomestili klasično tiskane knjige, čeprav je še sredi devetdesetih let marsikdo verjel v to. Seveda pa bo e-založništvo zagotovo našlo svoje mesto v knjižnozaložniški industriji, le da bo to slej ko prej nekoliko drugačno, kot se je to zdelo še pred nekaj leti. Eden od razlogov za skepso založnikov na tem področju je namreč tudi močan razmah piratstva, ki je resno zamajal glasbeno industrijo, zato ne preseneča, da so predvsem na področju izobraževalnega založništva nastali številni produkti, ki v neločljivo celoto povezujejo tiskani in digitalni nosilec in se v širokem loku izogibajo temu, da bi vso vsebino učnega gradiva ponudili zgolj na digitalnem nosilcu, saj je slednjega lažje in – potem, ko imamo enkrat za to ustrezno opremljen osebni računalnik – tudi pomembno cenejše in hitrejšo ilegalno razmnoževati, kot tiskani izdelek. Skratka, založniki se predvsem na

področju izobraževalnega založništva pastem digitalnega piratstva izogibajo tako, da tiskanemu izdelku dodajajo še tako imenovano multimedijo na DVD nosilcu ali na internetu, ki je kombinacija filma, slike, branja in delovnega zvezka ter kot taka nadgrajuje tiskani izdelek, uporabna pa je zgolj kombinacija obeh medijev. Tako je leta 2003 raziskava *The Book 2010*, ki so jo opravili na univerzi v Jyvaskyli na Finskem, napovedala, da bodo v prvem desetletju novega tisočletja »učbenike nadgradile spletne strani, na katerih bo možno neprestano ažurirati učne materiale, objavljati dodatne učne materiale in naloge, ali pa bodo ponujale celo povsem razvit sistem učenja na daljavo« (več o tem: *The Book 2010*, 2003, str. 22). Hitrost razvoja tovrstnih platform je seveda premo sorazmerna s hitrostjo uvajanja računalnikov v šole in od njihovega sistematičnega vključevanja v izobraževalni proces. Vsaj po doslej dostopnih podatkih so glede tega trenutno najdlje prišli v Skandinaviji, Združenih državah in v Veliki Britaniji.

Ko govorimo o digitalni tehnologiji, opozarjamo še na tehniko tiska po naročilu, ki omogoča tisk izjemno majhnih naklad po enaki ceni na enoto proizvoda, kot da bi z ofsetno tehniko tiskali »klasične« založniške naklade. Seveda pa ne gre pozabiti, da z njenim uvajanjem odpravimo predvsem tehnološke razloge za visoke cene nizko nakladnih knjig: visoki razvojni stroški na enoto proizvoda, značilni za učbenike, bodo seveda ostali. Kar pomeni, da ta tehnologija omogoča predvsem hitro in učinkovito ažuriranje vsebin učbenikov, ter njihovo prilagajanje posameznih segmentom trga, za sam razvoj učbeniških vsebin (ki bodo pri taki tehnologiji morda osnova za nekoliko različne končne izdelke) pa bodo še vedno potrebne visoke naklade. Prav zaradi možnosti prilagajanja besedil zelo majhnim tržnim segmentom, velja tehnologija tiska po naročilu za orodje, ki pomembno spreminja klasično uredniško in trženjsko delo v knjižnem založništvu (več o tem prav tam, str. 68-72).

Kljub nekaterim založniškim uspehom na področju e-založništva in sistematičnim nakupom računalniške opreme s strani ministrstva za šolstvo, se torej zdi, da Slovenija na tem področju zaostaja. Tiska po naročilu še ni, ponudba e-založniških izdelkov pa je, ne glede na nekatere mednarodno priznane izdelke, relativno majhna, saj se razmeroma malo založnikov odloča za tovrstno nadgradnjo svojih tiskanih gradiv: glede na siceršnjo slovensko računalniško razvitost in glede na to, da Slovenija ob uvedbi učbeniškega trga za razliko od mnogih drugih postsocialističnih držav ni občutila resnejšega pomanjkanja strokovnjakov, sposobnih pisati učbenike, lahko domnevamo, da je odsotnost tovrstne ponudbe prej posledica odsotnosti povpraševanja po tovrstnih izdelkih, kot pa nesposobnosti založnikov, da bi jo pripravili. Skratka, domnevamo lahko, da se e-izobraževalno založništvo razvija razmeroma počasi zato, ker raba računalnikov še ni integrirana v izobraževalni proces na podoben način kot v najbolj razvitih državah. Odsotnost tiska po naročilu pa gre, vsaj zaenkrat, pripisati že običajnemu časovnemu zamiku pri uvajanju novih tehnologij.

To pa seveda pomeni, da bo razvoj elektronskega izobraževalnega založništva odvisen od strategije države na področju uvajanja računalnikov v šole, ki seveda ne more biti povezana samo z nakupi računalnikov, ampak tudi z njihovih uvajanjem v učne procese, nenazadnje pa tudi z novim razmislekom o vlogi šolske knjižnice kot posebnega izobraževalno-medijsko-informacijskega centra v šoli.

Na tem mestu seveda ni ne prostor in čas, da bi podrobno razpravljali o tovrstni strategiji: o njej lahko ugotovimo zgolj to, da bo glede na razvoj v svetu nujna. Ker bo hkrati za razvoj zahtevala velike vložke zasebnega kapitala, lahko domnevamo, da bo učinkovita le, če jo bo država znala povezati v učinkovit splet z drugo ali tretjo zgoraj opisano strategijo razvoja učbenikov. Možnosti za nadaljnji razvoj učbeniškega področja so zato velike, in od državne politike je odvisno, ali jih bomo znali izkoristiti.

Citirani viri

1. Anderson, Benedict (1998). *Zamišljene skupnosti*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
2. *Book 2010. Developments and Trends in the Book trade – summary*. (2003). Eds. Lauri Saarinen, Juri Joensuu & Raine Koskimaa. Publications for the Research Centre for Contemporary Culture. Jyaskyla: University of Jyaskyla.
3. Briggs, Asa & Burke, Peter (2002). *A Social History of the Media. From Gutenberg to the Internet*. Cambridge: Polity Press.
4. Burke, Peter (2002). *A Social History of Knowledge*. Cambridge: Polity Press.
5. Eisenstein, Elizabeth (1979). *The Printing Press as an Agent of Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Darnton, Robert (1990). *The Kiss of Lamourette*. New York: W.W. Norton & Company Inc.
7. Feather, John (1988). *A History of British Publishing*. London; New York: Routledge.
8. Graves, Norman (2001). *School Textbook Research. The Case of Geography 1800-2000*. London: Institute of Education, University of London.
9. Hemmungs Wirten, Eva (1998). *Global Infatuation. Explorations in Global Publishing and Texts*. Uppsala: Section for Sociology of Literature at the Department of Literature, Uppsala University.
10. Heynemann, Steven (2004). *The Role of Textbooks in a Modern System of Education*. Paper Sponsored by Unesco and the International Bureau of Education. (rokopis).

11. Heyneman, Steven (1990). Economic Crisis and the Quality of Education. *International Journal of Educational Development*, 10 (2-3), str. 115.
12. Johnsen, Egil Børre (1993). *Textbooks in the Kaleidoscope. A Critical Survey of Literature and Research on Educational Texts*. Oslo: Scandinavian University Press.
13. Kapr, Albert (1996). *Johann Gutenberg. The Man and his Invention*. Aldershot: Sholar Press.
14. Kovač, Miha (2001). Slovensko in evropsko knjižno založništvo : stagnacija pod plaščem odličnosti?. *Knjižnica*, 45 (1-2), 81-98
15. Kovač, Miha (1999). *Skrivno življenje knjig*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za bibliotekarstvo.
16. Kovač, Miha & Kovač Šebart, Mojca (2003). Učbeniki v globalni družbi : nekaj korakov k metodologiji primerjalnega raziskovanja. *Knjižnica*, 47 (1-2), 41-68.
17. Kovač, Miha & Kovač Šebart, Mojca (2003). Textbooks at war : a few notes on textbook publishing in former Yugoslavia and other communist countries. V Issit, John (ur.). *Paradigm* (str. 30-34). [London]: Colloquium, University of London.
18. Kovač, Miha (1997). Slovensko založništvo med nekapitalizmom in antikapitalizmom. *Teorija in praksa*, 39 (3), 433-453.
19. Medveš, Zdenko (1991). Tipologija šolske zakonodaje in narava zakonov o organizaciji ter financiranju šolstva. V *Šola in učitelj na vajejih države*. Ljubljana: Slovensko društvo pedagogov.
20. *The Competitiveness of the European Book Publishing industries*. (2000). Prepared by Media Group, Business Research and Development Centre, Turku School of Economic and Business Administration. Luxembourg: Office for Official Publications of European Communities.
21. Schulbuchliste mit Anhang für Volksschulen und Sonderschulen. (2003). Schulbuchaktion 2003/04. Wien: Bundesministerium für Bildung, Wissenschaft und Kultur - Bundesministerium für soziale Sicherheit und Generationen.
22. Poljak, Vladimir (1983). *Didaktično oblikovanje učbenikov in priročnikov*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
23. Žnideršič, Martin (1977). *Knjiga in založništvo*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
24. *Zbornik kurikularna prenova* (1997). Ljubljana: Nacionalni kurikularni svet.

Dr. Miha Kovač je kot docent zaposlen na Oddelku za bibliotekarstvo, informacijsko znanost in knjigarstvo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani
Naslov: Aškerčeva 1, 1000 Ljubljana
Naslov elektronske pošte: miha.kovac@siol.net

Dr. Mojca Kovač Šebart je kot izredna profesorica za področje pedagoške sociologije zaposlena na Oddelku za pedagogiko in andragogiko, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani
Naslov: Aškerčeva 1, 1000 Ljubljana
Naslov elektronske pošte: mojca.kovac-sebart@guest.arnes.si